

UOT:338.45; JEL: L16; L29.

Yusif Ariz oğlu AĞAYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant

MÜASİR DÖVRDƏ QEYRİ-NEFT SƏNAYESİNİN İNNOVATİV İNKİŞAFININ ƏSASLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - innovasiya fəaliyyətinin əsaslarını tədqiq etmək, qeyri-neft sənayesinin innovativ fəaliyyəti ilə bağlı araşdırma aparmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat aparılarkən ümumiləşdirmə, təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyətləri - Tədqiqat göstərir ki, qeyri-neft sənayesi sahəsində müasir innovativ təcrübənin ölkədə tətbiqinin əhəmiyyəti artmalı, innovasiya fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlı istiqamətlər konkretləşdirilməlidir.

Tədqiqatın nəticələri - Aparılan tədqiqat ölkədə qeyri-neft sənayesinin müasir və perspektiv inkişafında innovasiya fəaliyyətinin təşkili və tətbiqi üzrə zəruri nəticələr çıxarmağa imkan yaradır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi:

- Qeyri-neft sənayesində innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı müasir dünya təcrübəsi tədqiq edilmişdir;

- Ölkədə qeyri-neft sənayesinin innovativ inkişafı üzrə həyata keçirilən islahatların dərinləşdirilməsi zəruri hesab edilmişdir;

- İnnovasiya sistemi, innovasiya klasteri və innovasiya ekosisteminin əsaslarının müasir dövr baxımdan tədqiqi və təcrübədə tətbiqi vacib hesab olunmuşdur.

Açar sözlər: *innovasiya fəaliyyəti, qeyr-neft sənayesi, iqtisadi islahatlar, maliyyə mexanizmləri, investisiya.*

Giriş

Müasir innovasiya iki şəraitə əsaslanan ən mürəkkəb təşkilati və maliyyə proseslərindən biridir: birincisi intellektual amil və ikincisi, vacib olan yeni texnoloji proseslər hesab olunur. İnnovasiyalarla daimi təminat da innovasiya prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Müxtəlif növ investisiyalar (dövlət və ya özəl) təsərrüfatçılığın ən vacib səviyyəsinə çıxışın əsasını təmin edir. Digər tərəfdən, dünya təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, bütün maliyyə sisteminin tam və əsaslı şəkildə yenidən qurulması olmadan innovasiya sistemi özlüyündə səmərəli olmaya bilər. İnnovasiya ən yeni texnika və nou-haular, böyük pul vəsaitlərinin yatırılması yolu ilə əldə edilən və başa çatdırılmış nəticə, eləcə də müasir sənayenin elm və təcrübəsinin son nailiyyətlərinə əsaslanan innovasiyaların idarə edilməsi prosesinin yaradılmasının işlənilməsində həyata keçirilən mürəkkəb prosedur hesab olunur. Qeyri-neft sənayesi ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə əsaslı şəkildə təsir göstərməklə, həm də, innovativ yönlü iqtisadiyyatın təşəkkülünü müəyyən edən amillərdən biri hesab olunur. Hazırda ölkə iqtisadiyyatında xammal və aşağı emal səviyyəsi olan məhsullar istehsal edən sahələr daha çox üstünlük təşkil edir. Bu amil iqtisadiyyatın strukturunun inkişafına mənfi təsir göstərməklə, həm də innovativ inkişaf növünə keçid perspektivlərinin pisləşməsinə səbəb olur. Nəticədə ölkə daxilində innovasiyadan istifadə etməyə qadir olmayan subyektlərin sayı artdıqca, müasir məhsullar istehsal etmək iqtidarında olan sənaye sahələrinin inkişafı ləngiyir. Bütün bu kimi amillərin nəticəsidir ki, qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən kiçik sahibkarlıq subyektlərinin ÜDM-in yaradılmasındakı payı - 4%, məşğulluqadkı payı - 9,6% təşkil edir. Həmçinin, sahibkarlıq subyektlərinin 99,2%-ini təmsil edən fərdi və kiçik müəssisələrin ÜDM-də payı da öz aşağı səviyyəsi ilə fərqlənir. Belə subyektlər əsasən qeyri-neft sektoruna aid olmaqla yanaşı, ciddi iqtisadi fəallıqları ilə də diqqəti cəlb etməirlər. Xüsusilə də qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafı həm ləng gedir, həm də sahəyə olan maraqlar yüksəkliyi

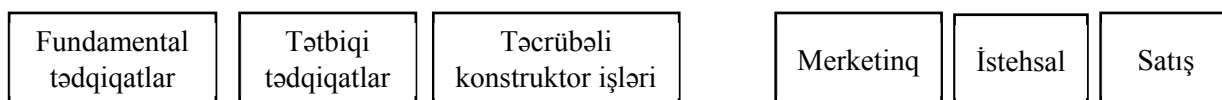
ilə nəzərə çarpmır.

İnnovasiya fəaliyyətinin nəzəri əsasları

İnnovasiya konsepsiyasını birmənalı şəkildə şərh etmək çox çətinidir, belə ki müasir şəraitdə innovasiya fəaliyyəti üzrə çox istiqamətli və çoxsaylı ədəbiyyatlar mövcuddur. Bu konsepsiyaya olan baxışlar müxtəlif məqamlar əsasında fərqli baxımdan aşılır, müxtəlif istiqamətlərə əsaslanaraq müəyyən edilir. Ümumi və daha dar mənada bu konsepsiyanı iki baxımdan, daha doğrusu - yenilik kimi müəyyən etmək mümkündür. Bir tərəfdən, innovasiyalar daha ümumi mənada hansısa yeniliyin tətbiqi vasitəsilə həyata keçirilən bir sıra dəyişikliklərdən ibarətdir [20, s.43]. Bununla yanaşı, hələ əməli fəaliyyətə başlamamış, hazır işlənmə mərhələsindədir. Yeniliklərlə bağlı hər hansı bir proses insan fəaliyyətinin məqsədyönlü, planlaşdırılmış və əlaqələndirilmiş prosesi kimi səciyyələnir. Belə yanaşma da təcrübədə sistemdə funksional vahidlərin yaxşılaşmasına və əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə, eləcə də köhnəlmiş sistemlərin məqsədyönlü şəkildə yaxşılaşmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində innovasiyanın əsas xüsusiyyəti onu istehlakçı üçün yenilik hesab edir, bu zaman məhsul qlobal yeniliyə malik olmamalı, daha doğrusu, hamı üçün yeni qəbul edilməlidir.

İnnovasiyanın konseptual baxımdan daha dar anlamına da diqqət yetirmək zəruridir [18; 22]. Belə bir halda yenilik təcrübədə həyata keçirilən yeni bir texniki həll kimi təsvir edilə bilər. Həmçinin innovasiya konsepsiyası məqsədyönlü innovasiya fəaliyyətinin nəticəsi kimi müəyyən edilə bilər ki, bu da təcrübədə tətbiq edilən yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnoloji proses də hesab olunur. Hər hansı bir innovasiyanın əsas xüsusiyyəti onun real təcrübə tətbiqi və əhəmiyyəti, eləcə də onun tətbiqindən kommertiya faydası əldə edilməsidir. İnnovasiyanın tətbiqində maliyyə vəziyyətinin və ya rəqabət üstünlüyünün yaxşılaşmasından danışarkən innovasiya prosesi konsepsiyasını tətbiq etmək zəruridir.

Müasir təcrübə göstərir ki, İnnovasiya prosesi - ideyanın əmtəyə çevrilməsinin baş verdiyi uzunmüddətli, kompleks alqoritmdir. Sadə formada ifadə etsək, bu, təşkilatın, müəssisənin maliyyə durumunun və rəqabətqabiliyyətliliyinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş innovasiya fəaliyyətinin yaradılması və həyata keçirilməsi prosesidir. Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya prosesinin bir neçə mərhələsini ayırmaq məqsədəuyğunun olar (sxem 1).

Sxem 1. İnnovasiya prosesinin əsas mərhələləri

Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yeni ideya və ixtiranın əmtəyə çevrilməsi prosesindən irəli gələrək, istənilən innovasiya prosesini elmi-tədqiqatlar, təcrübə-konstruktor işləri və məhsulun həyat dövrünün mərhələsi olan iki mərhələyə də bölmək mümkündür.

Birinci mərhələ daha uzun və təcrübə həyatda vacibdir, belə ki, gələcək inkişafın müvəffəqiyyətinin əsasını o qoyur.

İkinci mərhələ isə məhsulun bazarda adaptasiya prosesini, yəni məhsulun dövriyyə mərhələlərini, yəni bazara çıxmasından başlayaraq, məhsulun bazardan çıxmasına qədər bütün dövrlərini təmsil edir.

İnnovasiya prosesi daimi dəyişikliklər və onun həyata keçirilməsinə kömək edə biləcək amillərin təsiri altında baş verir. İnnovasiya prosesinin həyata keçirilməsinə təsir edən amilləri dörd əsas qrupa bölmək olar: iqtisadi, siyasi, təşkilati-idarəetmə və sosial-psixoloji. İnnovasiya fəaliyyəti həmçinin:

- yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasına və təkmilləşdirilməsinə yönələn proseslərin kompleksi;

- belə məhsulların tətbiqi, yayılması;
- müvafiq hallarda məhsulların təkmilləşdirilməsi;
- yeni və təkmilləşmiş məhsulların bazar və istehlakçı tərəfindən qavranılması prosesi kimi də qəbul edilməlidir.

Müasir təcrübə göstərir ki, innovasiya fəaliyyəti yalnız məhsul və xidmətlərə deyil, həm də texnologiyalara, xammallara, materiallara, istehsal və idarəetmə fəaliyyət metodlarına da aid edilir. İnnovasiya fəaliyyətinə bir-biri ilə bağlı olan proseslərin məcmusu kimi də baxmaq məqsədəuyğun olar:

- elmi-tədqiqat fəaliyyəti və inkişaf;
- hazırlıqların məhsula, texnologiyaya çevrilməsi;
- təcrübə nümunəsinin hazırlanması üzrə fəaliyyət;
- Məhsulun və ya texnologiyanın təcrübədə tətbiqi, eləcə də sənaye istehsalı üzrə fəaliyyət.

Bir çox müəlliflər yenilikçi fəaliyyətlərə innovativ proseslər sistemində bütün fəaliyyəti aid edirlər ki, bu da yalnız inkişafı və tədqiqatları deyil, həm də aşağıdakıları əhatə edir [ ]:

- daxili və xarici bazarların marketing tədqiqatları;
- yeni satış bazarının strukturunun formalaşdırılması;
- yeni istehlakçı seqmentləri üzrə axtarışlar;
- potensial rəqabət mühitinin informasiya təminatı;
- rəqib firmaların buraxdığı malların istehlak xassələrinin öyrənilməsi;
- innovativ ideya və təməlqoyma həlləri üzrə tədqiqat;
- innovasiya layihəsinin maliyyələşdirilməsi;
- innovasiya məhsulunun bazara çıxışı üzrə tərəfdaşlıq.

İnnovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilmə mərhələsi bir sıra struktur üzrə baş verir ki, onların arasında elmi-tədqiqat, istehsal, marketing, təcrübə-konstruktor xüsusilə fərqlənir. Müvafiq strukturların fəaliyyətinin spesifikliyi əsasən innovasiya prosesinin mərhələlərinin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir, onlar da maddi, texniki, kadr, informasiya və maliyyə təminatından birbaşa asılı olur. Bütün bununla əlaqədar olaraq, innovasiya fəaliyyətinin daha geniş nöqtəyi-nəzərdən səciyyələndirilməsini iki tərkib üzrə də ayırmaq mümkündür:

Birincisi, innovasiya fəaliyyəti proseslərin məcmusu kimi müəyyən edilir. Bu proseslər istehsal və qeyri-istehsal xarakterli də ola bilər. Təcrübə deməyə əsas verir ki, istehlakçı və müştərilərin tələbatının dəyişməsi nəticəsində istehsal fəaliyyətinin daim təkmilləşdirilməsi, elm, texnika və iqtisadi sistemlərin qarşılıqlı surətdə inkişaf etdirilməsi təmin edilməlidir.

İkinci yanaşma iqtisadi sistemin innovasiya potensialından yüksək səviyyədə istifadə olunmasını təmin edən fəaliyyətlərin məcmusudur. İqtisadi sistemin innovasiya potensialı konkret zaman dövründə zəruri olan səviyyədə inkişaf etdirilməlidir. Bu amil də yeni məhsulların yaradılmasına, kommersiyalaşdırılmasına və istismarına imkan verəcəkdir. Bunun nəticəsində yeni istehsal standartlarının hazırlanması və istehlakçının həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hesab olunur.

İnnovasiya fəaliyyətini həm də idarəetmə prosesləri baxımından da xarakterizə etmək məqsədəuyğun olar. Burada xüsusilə də innovasiya fəaliyyətini elmi-texniki tərəqqi ilə qarışdırılmamaq vacibdir. Belə ki, mütəmadi olaraq bu iki anlayış müəyyən edilir. İnnovasiya fəaliyyəti dedikdə, yalnız elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi ilə bağlı prosesləri başa düşmək lazım deyildir. İdarəetmə prosesləri baxımından bu barədə tam təsəvvür əldə etmək üçün innovasiya fəaliyyətində müsbət nəticənin heç də həmişə nanotexnologiya məhsullarının spesifikliyi səbəbindən əldə olunmadığını başa düşmək lazımdır. İnnovasiyalı inkişafın əksəriyyəti dərhal bazar və istehlakçı tərəfindən qəbul edilmir. İnnovasiyanın qavranılmasına, onun təbliğinin səmərəliliyinə və onun tətbiqi miqyasının hesablanmasına təsir edən bir çox amillər mövcud olur. Belə bir halda innovasiya elementlərindən biri-innovasiya prosesinin təşəbbüskarı rentabellik, geri qayıtma, risklər kimi hesablamalar sxeminə istiqamətlənir. Bu kimi məqamlar da gələcək üçün innovasiyanın kommersiya istifadəsini daha aydın edir, müvafiq aspektlər idarəetmə prosesləri baxımından innovasiya fəaliyyətini xarakterizə edə bilər.

İnnovasiya prosesini bir neçə nəsil mərhələləri arasında nəzərdən keçirmək düzgün olar [16].

Belə ki, innovasiya prosesinə ilk baxdıqda o giriş resurslarının, informasiyanın, bölmələrin, yeni məhsullar, xidmətlərin, texnologiyalar kimi isə çıxış resurslarına çevrilmə sxemi şəklində təqdim edilir [14, s.73]. Müvafiq baxış, yeniliklərin bütün sxeminin yaradıcı və ideya fəaliyyətinə əsaslanan bir qeyri-rasional və qeyri-mütəşəkkil proses şəklində təqdim edilməsini nəzərdə tutur. İnnovasiya prosesinin belə təşkili zamanı müəssisə, şirkət yalnız onun fəaliyyət sxemlərini müəyyən edən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur.

Təcrübə göstərir ki, hər bir texniki yenilik və ya elmi kəşf meydana çıxanda uzun müddət onun həyata keçirilməsi üzərində fasiləsiz iş tələb edilir. Belə bir zamanda çox vaxt elmi-texniki tərəqqidə liderlik edən ölkələrdən götürülən ideyaların kommersiyalaşdırılması təcrübəsi mühüm əhəmiyyətliyi ilə çıxış edir. Belə ki, innovasiya problemi 1950-ci illərdə iqtisadiyyat sahəsində mütəxəssisləri çox maraqlandırmaya başlamışdır. Həmin dövrlərdə bu fəaliyyət sxemi haqqında ilk dəfə struktur təsəvvür yaranmağa başlamışdır. Mütəxəssislər hesab edirdilər ki, innovasiya prosesi bir - birindən xətti xarakterli bağlı olan ardıcıl və irəli gələn hərəkətlərin zənciridir [9; 13]. Birinci nəsil (1G ilk nəsil) yenilikçi proses həlqəsi kimi təqdim olunur. Elmi kəşflər, tədqiqatlar və təcrübəli inkişaf, mühəndislik və istehsal fəaliyyəti, marketinq və bazarda yeni bir məhsul, xidmət və ya prosesin ortaya çıxması ardıcılığı bu prosesdə təmsil olunur.

1G modeli formasında, yeni inkişaf ETKİ bölmələri sistemində baş verir ki, bazar da bu sistemdə hələ ki, fəal mövqeyi ilə fərqlənir. Belə ki, bazar tədqiqat və inkişaf nəticələrini sadəcə ya qəbul edir ya da qəbul etmir. Belə model sonradan “texnoloji, elmi itələmə” (Technology/Science Push və ya Market Push) adını alacaqdır. Bu baxımdan sonra oxşar marketinq strategiyası yaranacaq və tətbiq ediləcəkdir. “İnkişaf etdirmə” modeli 1960-cı illərin ortalarına qədər çox aktual olmuşdur. Müvafiq olaraq, “texnoloji və elmi inkişaf etdirmə” sisteminin əvəzinə bazarlara innovativ məhsulların hazırlanması təcrübəsi nəticəsində əldə olunan yeni biliklər daxil olmağa başlamışdır. Bütün bu kimi məlumatlar bazarın yenilikçi prosesdə aktiv mövqə tuta biləcəyini və ehtiyaclarını diktə edəcəyini, nəticədə də yenilikləri cəlb edəcəyini göstərmiş oldu. Yeni innovativ model “bazar cazibəsi” (market pull) və 2G xətti innovasiya prosesinin ikinci nəslinin başlanğıcını qoymuşdur [12; 14, s.52].

Keçən əsrin 70-ci illərində innovasiya proseslərinin yeni modelləri inkişaf etməyə başlamışdır, belə ki, 1G və 2G xətti modelləri qismən primitiv hesab olunmuş və daha geniş proseslərdə fərdi bloklar kimi qəbul edilməyə başlanmışdır. Bu baxımdan R. Rotvell və digər iqtisadçılar tərəfindən bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. K. Freeman, R. Nelson, K. Kraft və digərlərinin də tədqiqatları öz maraqlılığı ilə çıxış edir [19, s.39; 20, s.57]. Bütün belə tədqiqatlar uğurlu innovasiya fəaliyyəti üçün marketinq tədqiqatlarının, bazar və texniki amillərin çox vacib olduğunu təsdiqləmişdir. Nəticə olaraq, bu amillərin də daxil olduğu yeni modellərə ehtiyac yaranmışdır.

Qeyri-neft sənayesinin innovativ inkişafında baş verən dəyişikliklər

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı illərində qeyri-neft sektorunun əsas aparıcı sahəsi olan emal sənayesi müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsulların rəqabət qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması baş verməsi ilə diqqəti cəlb edir. Belə yanaşma yalnız Azərbaycana xas olmayıb, MDB dövlətlərində də müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, MDB dövlətlərinin istehsalçıların dünya bazasında ümumi strukturunda yalnız 0,4% paya malik yüksək texnologiyalı malların çox cüzi iştirakı düşdüyü halda, Çin üzrə bu göstərici 26,1%, Almaniya üzrə 9,5%, ABŞ üzrə isə 7,7% təşkil edir [21].

Qeyri-xammal məhsullarının daxili və xarici bazarlarda bu dövlətlərin istehsalçıların payının artması onların rəqabət qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasını tələb edir. Onun artımının ən vacib drayveri innovasiya fəaliyyətinin təşkili və aparılması ilə bağlı olmalıdır. Digər tərəfdən, postsovet dövründə sənaye müəssisələrinin innovasiya fəallığının səviyyəsi və göndərilən məhsulların ümumi həcmində innovasiya məhsullarının payı müvafiq olaraq, 11% və 9% - i keçməmişdir. Xüsusilə də fərqlənən Rusiyanın lider ölkələrlə müqayisəsi elmi-texniki nailiyyətlərin işlənilməsi və tətbiqi sahəsində yerli müəssisələrin əhəmiyyətli dərəcədə geriləməsi barədə nəticə çıxarmağa imkan verir. Təbii ki, bu yanaşma Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna da birbaşa aiddir.

Təsərrüfat subyektlərinin əksər hissəsi artıq ixtira edilmiş malların, xidmətlərin və texnologiyaların öz innovasiya ixtiralarının yaradılmasına uyğunlaşdırılmasına üstünlük verməkdədir. Bu baxımdan, tətbiq olunan innovasiyaların strukturunda əsasən maşın və avadanlığın alınması ilə bağlı texnoloji innovasiyalar üstünlük təşkil edir (98,7%). Elmi tədqiqatlara tələbatın aşağı olması və perspektivli innovativ ideyaların həyata keçirilməsinin çətinliyi üzündən peşəkar kreativ kadrların xaricə axını, yəni beyin axını sürətlənir.

Baş verən müvafiq problemlə proseslər Azərbaycanın da strateji əhəmiyyət kəsb edən texnologiya və malların xaricdən tədarükündən asılılığını azalda biləcək innovasiyaların işlənilməsi və tətbiqinə əsaslanan iqtisadiyyata keçməsi məsələsini vacibləşdirir. Məhz mövcud baxış müasir maşın və avadanlıqların yerli istehsalını təmin edən tamdəyərli milli innovasiya sisteminin yaradılması məsələsini xüsusilə aktuallaşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı illərin iqtisadi islahatları nəticəsində SSRİ ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da bu kimi problemlə proseslər müşahidə olunmuşdur:

- ✓ fəaliyyət göstərən innovasiya sistemi əhəmiyyətli dərəcədə deformasiyaya uğramış, dağılmış bir durumda olmuş;
- ✓ elmin kadr potensialı iki dəfədən çox azalmış;
- ✓ elmi-texniki tərəqqinin maliyyələşdirilməsinin çox aşağı həcmi saxlanılmış;
- ✓ elmi-tədqiqat institutlarına, konstruktor bürosuna və elmi-istehsalat birliklərinə məxsus olan ixtiraların tətbiqi institutu dağılmışdır.

Bu dövrdə faydalı modellər və ixtiralar üçün müraciətlər azalmaqla yanaşı, həm də müasir dövrün tələbləri ilə uyğunluq təşkil etməmişdir. Göstərmək lazımdır ki, hətta yaradılmış intellektual mülkiyyət də tətbiq mərhələsinə çatmamış və kommersiya tətbiqi tapmamışdır. Mövcud durum deməyə əsas verir ki, ölkədə innovasiya sisteminin ayrı-ayrı komponentləri fəaliyyət göstərsə də, innovasiya prosesinin mərhələləri öz aralarında qeyri-dəqiq bağlıdır və nəticədə innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyi aşağı səviyyədə qalır. Belə ki, istər mikro, istərsə də makro səviyyədə sənayenin inkişafını əngəlləyən problemlər öz ciddiliyi ilə qalmaqdadır. Müvafiq hallar onların kompleks həlli yollarının axtarışı zərurətini önə çəkməklə, ölkənin innovativ inkişaf modelinə keçid problemini daha aktual problemlər sırasına çıxarmaqdadır.

Azərbaycan təcrübəsində innovativ inkişaf prinsiplərinin və mexanizmlərinin tətbiqi üçün əsas meydan kimi qeyri-neft sənayesi (sektoru) müəssisələri çıxış edir [2; 5]. Nəzərə almaq lazımdır ki, innovasiya menecmentinin makro, mezo və mikro səviyyəsi üçün şərait yaradır, mikro səviyyəli innovasiya isə bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafı üçün lazım olan innovasiyaları təmin edir. Azərbaycan ölkənin çiçəklənməsi, insan inkişafı, rəqabət qabiliyyəti kimi vacib sahələrdə son dövrdə ciddi nailiyyətlər əldə etmişdir. Lakin, bu sahədə islahatlar hələ ki, başa çatmamışdır, bu baxımdan bəzi beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyi hələ tam qanəedici səviyyədə deyildir. Belə ki, iqtisadiyyat, innovasiya sahələrinin də təmsil olduğu dünya ölkələrinin inkişafı (çiçəklənməsi) reytingində ölkəmiz 167 ölkə arasında 57,7 balla, 78-ci mövqeyi tutmaqdadır [15]. Qeyri-neft sənayesinin müasir tələblərə uyğun inkişafı həm də ölkənin prioritet vəzifələrindən biri olan əhalinin layiqli keyfiyyətini və həyat səviyyəsini təmin etmək məsələsinin həlli baxımından da zəruri hesab olunur.

Ölkədə əhalinin, xüsusilə də orta təbəqənin inkişafı vacib prioritetlərdən hesab olunur. Belə yanaşma həm də innovativ inkişaf ilə sıx əlaqələndirilir. Məhz belə baxışın nəticəsidir ki, Azərbaycanın perspektiv iqtisadi artımının hansı "artım nöqtələri" vasitəsilə təmin edilməsi mühüm strateji qərar kimi müəyyən olunub. Çünki, fəal formada kapital yığım modelinin yeni strateji dövrdə əlavə dəyər yaratma potensialının daralması belə bir perspektiv inkişaf yanaşması ilə bağlı ölkənin qarşısında iki seçim qoymuşdur [1; 2]:

- əməktutumlu artım yanaşması;
- məhsuldarlıq-səmərəlilik əsaslı artım yanaşması.

Mövcud baxış ölkədə elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsini, innovativ məqsədli layihələrin iqtisadiyyata tətbiqinin artırılmasını xüsusi zərurətə çevirir. Tədqiqatlar göstərir ki, ölkənin

qeyri-neft sektorunun inkişafında baş verən ləngimələrin əsas səbəbi iqtisadiyyatın xammal sektorları (neft-qaz sənayesi) sahəsində həddindən artıq konsentrasiya olması, dünya bazarlarına belə məhsulların rəqabətqabiliyyətli olmadığı üçün çıxışının artması ilə bağlıdır. Dünya bazarında yüksək texnologiyalı məhsulların strukturunda Azərbaycanın malik olduğu pay 0,1%-i keçmir. Bu göstərici daha çox Çin (26,1%), Almaniya (9,5%) və ABŞ (7,7%) üzrə fərqlənir [23]. Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq göstəricinin müsbət dinamikasının olmamasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, bu hal həm də yerli innovasiya sahəsinin inkişafında ciddi durğunluqdan xəbər verir. Digər tərəfdən, mövcud vəziyyətin aradan qaldırılması məqsədilə ölkədə uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası çərçivəsində qarşıya mühüm vəzifələr qoyulmuşdur.

MDB dövlətlərinin innovasiya fəaliyyəti də dünya səviyyəsində yüksək göstəriciləri ilə seçilmir, bu sırada nisbətən Rusiyanın mövqeyində bəzi irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, Rusiyada inkişaf etdirilən istehsal texnologiyaları arasında dünya texnoloji bazarında prinsipə yeni olanlar yalnız 12,5% innovasiyaların uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Texnologiya ticarətinin dəyər strukturunu təhlil edərkən bu ölkədə müvafiq fərqləndirmələri qeyd etmək olar: əqli mülkiyyət obyektlərinə hüquqların ümumi həcmində ixracın payı 5,6%, idxalın isə 27,3%; elmi tədqiqatların payı müvafiq olaraq 9 və 5%; injiniring xidmətlərinin payı 67 və 60% təşkil etmişdir [23]. Təcrübə göstərir ki, yerli innovativ məhsullar xaricə xaricdən alınan qiymətdən daha aşağı qiymətə satılır. Belə amil həm də onunla bağlıdır ki, MDB istehsalı inkişaf səviyyəsinə görə kommersiyalaşma mərhələsinə xarici ölkələrlə müqayisədə daha az yaxındır. Digər tərəfdən, intellektual mülkiyyət obyektlərinə MDB dövlətlərinin hüquqlarının əhəmiyyətli bir satış payı yoxdur. Beləliklə, bir sıra yeni məhsulların kommersiya satışı xaricdə həyata keçirilir, ölkəyə isə özünə xidmət etmiş və daha çox xaricdə tələb olunmayan texnologiyalar gətirilməkdə davam edir.

Azərbaycanın innovativ inkişafını ləngidən ən mühüm amillərdən biri ekstensiv artım növünə istiqamətlənməkdir. Belə ki, dünya inkişafın sənaye mərhələsindən postindustrial mərhələsinə keçdiyi bir şəraitdə xammal sektorundan iqtisadi artımın mənbəyi kimi istifadə olunur. Təcrübə göstərir ki, yalnız istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak proseslərində keyfiyyət dəyişiklikləri ilə birlikdə kəmiyyət dəyişiklikləri yaranmış vəziyyəti köklü şəkildə dəyişməyə imkan verə bilər. Belə bir baxış da şübhə doğurmur ki, iqtisadi yönümlü islahatların müasir mərhələsi innovasiya potensialından, ilk növbədə, emal sənayesi müəssisələrindən istifadənin genişləndirilməsi və maksimal praktiki istifadəsi əsasında yeni artım və inkişaf forma və metodlarının müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş və dinamik inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ilk növbədə məhsuldarlığın, səmərəliliyin və resurs qənaətinin artırılmasına yönəlmiş innovasiyalar həm müəssisələr, həm də sənaye, region səviyyəsində əsas artım amilinə çevrilməkdədir. Hazırda innovasiyaların və yeni texnologiyaların iqtisadiyyata töhfəsi artmaqda davam edir. Nümunə olaraq göstərmək olar ki, əgər ABŞ-da 1920-ci ildən 1957-ci ilə qədər “bilik tərəqqisi” hesabına adambaşına milli gəlirin artımı 40% təşkil edibsə, son iki onillikdə bu göstərici 90%-ə çatmışdır [15; 23].

İllik investisiyaların əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, onların strukturunun təkmilləşdirilməsi, yüksək məhsuldarlığının təmin edilməsi zərurəti bir tərəfdən daha səmərəli investisiya siyasətinin işlənilməsinə və həyata keçirilməsinə, digər tərəfdən isə müvafiq maliyyə resursları ilə planlaşdırılmış investisiyaların tam vaxtında təmin olunmasını tələb edir. Bununla yanaşı, həm daxili, həm də xarici investisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin maksimum səfərbərliyi zəruri hesab edilir. Dünyanın integrasiya proseslərinə istehsalçı ölkə kimi qatılmaq, inkişaf etmiş ölkələr üçün xammal əlavəsinə çevrilmək üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli innovativ rəqabətə çevrilməsini, həmçinin yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaratmaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq, ölkədə qəbul olunan konseptual sənədlərdə və bir sıra dövlət proqramlarında qarşıya qoyulan məqsədləri müvafiq şəkildə təsnifləşdirmək mümkündür:

- sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun optimallaşdırılması;
- qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması;
- yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli enerji qənaət edən sənaye istehsalının genişləndirilməsi;

- elmtutumlu və innovativ istehsalatların genişləndirilməsi.

Qeyri-neft sənayesinin innovativ inkişafına və modernləşdirilməsinə keçid dövlətin iştirakı olmadan həyata keçirilə bilməz. Bu ilk növbədə ona görə zəruridir ki, innovasiya fəaliyyətinin özü birbaşa sahibkarlıq fəaliyyəti də deyildir. Dövlətin bu fəaliyyət növlərində nəzərdə tutulan riskin payının təminatçısı rolunda çıxış etməsi xüsusi zərurətdən irəli gəlir. Əsasən də bu zaman müxtəlif böhranlar şəraitində dövlət dəstəyinin əhəmiyyəti dəfələrlə artır, xüsusilə də məsələ innovativ prosesin ilk mərhələləri ilə sıx bağlı olur. Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin zəif inkişafı ümumilikdə sənaye kompleksinin inkişafı üçün problemlər yaradır. Mövcud üstünlüklərin getdikcə itirilməsi və yeni rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasında geriləmə nəticəsində perspektivdə bu fərq daha da yüksək həddə qədər arta bilər. Xüsusilə bu sahənin inkişafını əngəlləyən əsas problemləri müvafiq qaydada sistemləşdirmək də mümkündür:

- istehsalçıların bir sıra mövqə üzrə rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması;
- sahənin yüksək resurs tutumluluğu;
- müəssisələrin ixrac-xammal yönümlülüyünün üstünlüyü;
- xammal və enerji resursları üzrə yüksək sərf əmsallı texnoloji sxemlərin davam etdirilməsi;
- müasir texnologiya və müasir avadanlıqların texniki cəhətdən yenidən silahlanmasının zəifliyi;
- daxili bazarda rəqabət probleminin qalması;
- yüksək ixtisaslı və peşəkar kadr heyətinin çatışmazlığı;
- innovasiya sahəsində investisiya qoyuluşlarının aşağı səviyyədə qalması.

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin məhsullarına daxili tələbatın stimullaşdırılması maşınqayırmanın, elektrotexnika və tikintinin digər sahələrinin inkişafı üzrə tədbirlərin planlaşdırılmasını da ön plana çəkir. Müvafiq sahənin, ayrı-ayrı müəssisələrin və istehsalatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə onun inkişafının investisiya təminatının yüksəldilməsi zəruri hesab olunur. Belə ki, həmin sənaye müəssisələrinin inkişafının əsas istiqaməti qeyri - maddi aktivlərin (əqli mülkiyyət obyektlərinin, patentlərin, lisenziyaların, "nou-hau"nın) əldə edilməsi, ETTKİ-nin maliyyələşdirilməsi, texniki cəhətdən yenidən silahlanma və əsas vəsaitlərin yenilənməsi, nəticədə təşkilatların məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə birbaşa bağlıdır. Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi, maliyyə dayanıqlığının, ödəmə qabiliyyətinin, işgüzar fəallığın və maliyyə nəticələrinin artırılması investisiyalarla birbaşa bağlıdır. Belə yanaşma müvafiq sahədə bu kimi mühüm islahat tədbirlərinin həyata keçirilməsini əsaslandırmaqdadır:

- ✓ müəssisələrin istehsal potensialının formalaşması mənbələrinin müəyyən edilməsi;
- ✓ iqtisadi inkişafın strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsi mexanizmlərinin tətbiqi;
- ✓ aktivlərin strukturunun optimallaşdırılması və bu sahədə müasir mexanizmlərin tətbiq edilməsi;
- ✓ kapitalın uzunmüddətli strukturunun formalaşması;
- ✓ müəssisələrin bazar dəyərinin artmasının təmin edilməsi;
- ✓ müasir innovasiya-investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi alətlərinin müəyyən olunması;
- ✓ müəssisələrin tədris-sosial məsələlərinin həlli üzrə zəruri mexanizmlərin tətbiq edilməsi.

Nəticə

Ölkə və regional səviyyədə innovasiya fəaliyyətinin təşkilinə xüsusi diqqət yetirmək öz vacibliyi ilə çıxış etməkdədir. Xüsusilə də innovasiya sistemi, innovasiya klasteri və innovasiya ekosisteminin əsaslarının müasir dövr baxımdan tədqiqi və onların təcrübədə tətbiqi vacib hesab olunmalıdır. Müasir təcrübə deməyə əsas verir ki, innovasiya mühiti bir çox amillərin təsiri hesabına fəallaşaraq, təkmilləşir. Bu amil yalnız texnoparkların, xüsusi fondların və biznes-inkubatorların yaradılması vasitəsilə innovativ infrastrukturun formalaşdırılması deyil, həm də texnologiyaların

transferi şəbəkəsinin yaradılması, eləcə də innovativ layihələrə birbaşa və dolaylı dəstəyin yaradılması ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin qeyri-neft sənayesində genişlənməsi öz vacibliyi ilə aktual hesab olunmaqdadır. Belə yanaşma milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin tədricən dəyişməsi, iqtisadi inkişafın sürətlənməsi baxımından da zəruri hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı - 2012 - 39 s.
2. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı: - 2016. 111 s.
3. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. - Bakı: - 2016, - 96 s.
4. “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. - Bakı: - 2016. - 50 s.
5. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. - Bakı: - 2014, - 16 s.
6. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. - Bakı: - 2019, - 181 s.
7. Афоничкин А. И. Стратегии согласованного развития кластерных экономических систем / А. И. Афоничкин, Д. Г. Михаленко // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. - 2011. - № 24. - С. 244-252.
8. Бекетов Н. В. Проблемы формирования кластеров промышленного развития российской экономики / Н. В. Бекетов // Региональные проблемы преобразования экономики. - 2011. - № 1. - С. 79-94.
9. Боуш Г. Д. Новый взгляд на онтологию кластеров предприятий / Г. Д. Боуш // Экономическая наука современной России. - 2011. - № 1. с. 56-63.
10. Воронина Л. А. Стратегические подходы к формированию инвестиционных кластеров в малых российских городах / Л. А. Воронина, Э. В. Яворский // Экономика: теория и практика. - 2011. - № 3. - С. 27-35.
11. Губайдуллина Ф. С. Роль государства в создании инновационных кластеров / Ф. С. Губайдуллина // Регион: экономика и социология. - 2011. - № 3. с. 37-45.
12. Миндпин Ю. Б. Экономическая сущность кластеров / Ю. Б. Миндпин // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия Экономика и право. - 2011. - № 3. с. 27-35.
13. Миролобова Т. В. Кластерная политика в европейских странах и в России: сравнительный анализ / Т. В. Миролобова, А. Г. Афонина // Вестник Пермского университета. Серия Экономика. - 2011. - Вып. 1.
14. *О.В. Сурин, О.П. Молчанова.* Инновационный менеджмент. М.:«Инфра-М» - 2018 г., 368 с
15. Пейтинг стран мира по уровню процветания.(2020)<https://gtmarket.ru/ratings/legatum-prosperity-index> <<https://gtmarket.ru/ratings/legatum-prosperity-index>>
16. Петрова, О. С. Выявление места и функций кластеров в обеспечении эффективного межрегионального взаимодействия и инновационного развития экономики регионов / О. С. Петрова // Экономические науки. - 2012. - № 8. - С. 119-122.
17. Печаткин В. В. Формирование и развитие кластеров в регионах России: ключевые проблемы и пути их решения. / В. В. Печаткин // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. - 2012. - Т. 19, № 1. - С. 68-76.
18. Прокофьев, К. Ю. Место территориальных кластеров в механизме инновационного развития регионов / К. Ю. Прокофьев // Региональная экономика: теория и практика. - 2013. - № 14. - С. 22-29.

19. Рогова, Е. М. Венчурный менеджмент / Е. М. Рогова, Е. А. Ткаченко, Э. А. Фияксель. - М. : Высш. шк. экономики, 2011. - 438 с.
20. Управление инновационным развитием экономики региона: стратегии, кластеры, модели: монография / [Ю. Г. Алгазина и др. ; под ред. О. П. Мамченко и др.]. - Барнаул : Азбука, 2013. - 262 с.
21. Шафиев Р.М. Проблемы инновационного развития «Независимая газета» 10.09.2013
22. Щанкин, С. А. Региональная политика развития инновационных кластеров как инструмент реализации инновационной стратегии России / С. А. Щанкин, Н. А. Катайкина // Региональная экономика: теория и практика. - 2012. - № 11.- С.12-21.
23. The World Bank [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.worldbank.org>.

Юсиф Ариз оглы Агаев
Азербайджанский Университет Кооперации, докторант

Основы инновационного развития ненефтяной промышленности в современный период

Резюме

Цель исследования - изучить основы инновационной деятельности, провести исследование инновационной деятельности ненефтяной промышленности.

Методология исследования: при проведении исследования использовались методы обобщения, анализа.

Прикладные значения исследования: Исследование показывает, что значение применения современного инновационного импульса в сфере ненефтяной промышленности в стране должно возрасти, необходимо конкретизировать направления, связанные с развитием инновационной деятельности.

Результаты исследования: проведенное исследование позволяет сделать необходимые выводы по организации и применению инновационной деятельности в современном и перспективном развитии ненефтяной промышленности в стране.

Оригинальность и научная новизна исследования:

- Изучен современный мировой опыт инновационной деятельности в ненефтяной промышленности;

- Было сочтено необходимым углубление проводимых в стране реформ по инновационному развитию ненефтяной промышленности.

- Важным считалось изучение и применение в практике основ инновационной системы, инновационного кластера и инновационной экосистемы с современной точки зрения.

Ключевые слова: *инновационная деятельность, другие-нефтяная промышленность, экономические реформы, финансовые механизмы, инвестиции.*

Yusif Ariz Ağayev
Azerbaijan Cooperation University
PhD student

Fundamentals of innovative development of non-oil industry in modern times

Summary

The purpose of the research is to study the basics of innovation activity, to conduct research on the innovative activity of non - oil industry.

Design - methodology: generalization and analysis methods were used during the research.

Significance of the application of the study: the study shows that the importance of the application of modern innovative momentum in the non-oil industry in the country should increase, and directions related to the development of innovation activity should be concretized.

Findings: the research provides an opportunity to draw necessary conclusions on organization and application of innovation activity in modern and promising development of non-oil industry in the country.

Originality and scientific novelty of the study:

- Modern world experience related to innovation activity in non-oil industry has been studied;
- It was considered necessary to deepen the reforms carried out in the country on the innovative development of the non-oil industry.
- Research and application of the basics of innovation system, innovation cluster and innovation ecosystem is considered important in modern terms.

Key words: *innovation activity, non-oil industry, economic reforms, financial mechanisms, investment.*